

СТАНДАРТ ДОКАЗУВАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

STANDARD OF EVIDENCE IN CIVIL PROCEDURAL LAW: FORMULATION OF THE PROBLEM

Рябченко Ю.Ю., д.ю.н., доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Університет державної фіскальної служби України

Стаття присвячена оцінці існуючих умов запровадження стандартів доказування в цивільному судовому процесі, доцільності їх запровадження, окресленню найближчих перспектив їх запровадження. Автор виходить з того, що розвиток принципу змагальності в сучасному цивільному процесі, зокрема таких його засад, як керівна роль сторін у визначенні предмету доказування, а також необхідність вдосконалення засобів оперативності та ефективності судового захисту, зумовлює актуалізацію проблематики стандартів доказування як одного з таких засобів. Вказано, що у світовій практиці стандарти доказування виступають невід'ємною частиною змагального судового процесу, що забезпечує його ефективність, оскільки позбавляє суд та учасників справи від зайвих витрат часу та зусиль за рахунок встановлення певних меж, у разі досягнення яких важливі для справи обставини мають вважатись встановленими. Втім, у національній процесуальній доктрині це поняття віднайшло закріплення переважно у сфері кримінального процесуального права, в якому отримав законодавче закріплення стандарт доказування «поза розумним сумнівом» – стосовно питання вини особи у скоєнні злочину. Визначено, що розвиток стандартів доказування в сучасному цивільному процесі є достатньо складним, але актуальним науковим завданням. Вказано, що при вирішенні питання розподілу стандартів доказування одним з ключових критеріїв має бути сучасна судова практика вирішення цивільних справ. Втім, мають бути враховані й сучасні усталені положення та цінності в галузі цивільного процесуального права, насамперед міжнародні стандарти здійснення правосуддя в цивільних справах, принципи цивільного процесуального права, гарантії прав особи в сучасному судовому процесі. Зазначено, що застосування в цивільному судочинстві існуючих наукових здобутків щодо стандартів доказування значною мірою ускладнюється тим, що основна їх частина стосується іншої галузі процесуального права: кримінального процесуального права. Ця галузь характеризується специфічними метою та напрямками доказування порівняно із цивільним судочинством. Крім того, переважна більшість стандартів доказування, властивих країнам загального права (Сполучені Штати Америки, Велика Британія), орієнтована на переконання не тільки суду, а й присяжних, що теж становить істотну перешкоду щодо автентичного запровадження їх у вітчизняну систему цивільного судочинства.

Ключові слова: доказування, стандарт доказування, цивільне процесуальне право, суд, цивільне судочинство.

The article deals with the assessment of the existing conditions for the introduction of standards of evidence in civil litigation, the expediency of their introduction, and the outline of the immediate prospects for their implementation. The author proceeds from the fact that the development of the principle of competitiveness in the modern civil process, in particular such principles as the leading role of the parties in determining the subject of evidence, as well as the need to improve the means of efficiency and effectiveness of judicial protection, necessitate the updating of the standards of evidence as one of such means. It is stated that in international practice, standards of proof are an integral part of a competitive litigation, ensuring its effectiveness, as they deprive the court and the participants of the case of unnecessary time and effort by setting certain limits, in which case the circumstances of the case should be considered relevant installed. However, in national procedural doctrine, this notion has found a foothold mainly in the field of criminal procedural law, in which the standard of proving "beyond a reasonable doubt" – regarding the question of the guilt of a person for committing a crime – has been legislated. It has been determined that the development of standards of proof in the modern civil process is a rather complex but relevant scientific task. It is pointed out that the current case law of civil cases should be one of the key criteria in resolving the issue of the distribution of standards of proof. However, current established provisions and values in the field of civil procedural law must also be taken into account, first and foremost: international standards for the administration of justice in civil cases, the principles of civil procedural law, guarantees of the rights of the individual in the current judicial process. It is noted that the application of existing scientific advances in standards of evidence in civil proceedings is largely complicated by the fact that the main part of them relates to another area of procedural law: criminal procedural law. This industry is characterized by a specific purpose and lines of evidence in comparison to civil litigation. In addition, the vast majority of common law standards of proof (United States of America, United Kingdom) are oriented not only to the court but also to the jury, which also constitutes a significant impediment to the authentic introduction of them into the domestic civil justice system.

Key words: evidence, standard of proof, civil procedural law, court, civil proceedings.

Актуальність теми. Розвиток принципу змагальності в сучасному цивільному процесі, зокрема таких його засад, як керівна роль сторін у визначенні предмету доказування, а також необхідність вдосконалення засобів оперативності та ефективності судового захисту, зумовлює актуалізацію проблематики стандартів доказування як одного з таких засобів. У світовій практиці стандарти доказування виступають невід'ємною частиною змагального судового процесу, що забезпечує його ефективність, оскільки позбавляє суд та учасників справи від зайвих витрат часу та зусиль за рахунок встановлення певних меж, у разі досягнення яких важливі для справи обставини мають вважатись встановленими. Втім, у національній процесуальній доктрині це поняття віднайшло закріплення переважно у сфері кримінального процесуального права, в якому отримав законодавче закріплення стандарт доказування «поза розумним сумнівом» – стосовно питання вини особи у скоєнні злочину (ч. 2 ст. 17 Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI [1]). Останніми змінами до Господарського процесуального кодексу (далі – ГПК) України від 06 листопада 1991 р. № 1798-XII

[2] (відповідно до Закону України від 20 вересня 2019 р. № 132-IX [3]) запроваджено нові підходи суду до оцінки доказів: наявність обставини, на яку сторона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, вважається доведеною, якщо докази, надані на підтвердження такої обставини, є більш вірогідними, ніж докази, надані на її спростування (ч. 1 ст. 79 ГПК України). Фактично зазначене положення нагадує стандарт доказування «баланс вірогідностей», відомий з права Великої Британії, відповідно до якого слід довести, що факт скоріше був, а ніж не був, тобто суб'єктивна впевненість може бути вимірною як така, що дорівнює 51% і вище [7]. Втім, на відміну від стандарту «поза розумним сумнівом» зазначене положення не привернуло широкої уваги на сторінках наукової літератури.

Огляд останніх досліджень і публікацій. З огляду на недостатність наукових досліджень у сфері цивільного процесуального права необхідно частково спиратись на дослідження в сфері кримінального процесуального права. Тому потрібно вказати на роботи таких авторів, як В.П. Вапнярчук, І.В. Гловюк, В.Г. Крет, А.С. Степаненко,

Х.Р. Слюсарчук та інші. У сфері цивільного процесуального права треба відмітити розробки таких науковців, як Т.В. Руда, М.М. Ясинок, а також окремі дослідження в сфері доказування, що побічно торкаються цього питання. Слід відзначити праці окремих зарубіжних учених, що мають базовий характер у цьому напрямку: С.Л. Будилін, М.К. Треушніков, А.Г. Карапетов, О.Т. Боннер, С.В. Курильов, Г.М. Рєзнік.

Метою статті є оцінка існуючих умов запровадження стандартів доказування в цивільному судовому процесі, доцільності їх запровадження, окреслення найближчих перспектив їх запровадження.

Основний матеріал. У доктрині цивільного процесуального права не існує усталеного єдиного поняття стандарту доказування. Про це вказує, зокрема, А.С. Степаненко за результатами дослідження стандарту доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному судочинстві. Науковець виділяє наступні основні риси й елементи, що характеризують та складають її зміст:

- 1) існують різні види стандартів доказування;
- 2) стандарт доказування пов'язаний із тягарем (обов'язком) доказування;
- 3) він є певним критерієм (порогом) прийняття рішення і встановлює певну міру, ступінь доведеності (переконання/впевненості), з досягненням якої факт вважається встановленим [4, с. 8].

Х. Р. Слюсарчук під стандартами доказування в кримінальному провадженні розуміє закріплені в кримінальному процесуальному законодавстві і правових позиціях вищих судових інстанцій правила, що охоплюють кількісну та якісну складову доказування, виконання яких стороною обвинувачення (в окремих випадках — також стороною захисту) забезпечує рівень переконання (переконаності), придатний для ухвалення процесуальних рішень, що обмежують права та свободи особи в кримінальному провадженні. Стандарти доказування визначені узагальненням і водночас основою всіх правил доказування на відповідному етапі їхнього застосування під час кримінального провадження. Встановлюється, що стандарти доказування можна розглядати у двох значеннях: широкому та вузькому. У широкому значенні зміст стандартів доказування охоплює собою переконання (переконаність) всіх уповноважених законом державних органів та осіб, які ведуть кримінальне провадження, на прийняття необхідного рішення (судді, присяжних, сторони обвинувачення). Своєю чергою, у вузькому значенні стандарти доказування зводяться лише до так званого «судового» переконання (переконаності), яке формується за результатами судового розгляду лише в судді та (або) присяжних з дотриманням принципу змагальності в кримінальному провадженні [5, с. 19].

У цивільних справах стандарт доказування розуміється як сукупність критеріїв, на підставі яких суд ухвалює рішення у справі [6]; ступінь достовірності наданих стороною доказів, за яких суд має визнати тягар доведення знятим, а фактичну обставину — доведеною. Йдеться про достатній рівень допустимих сумнівів, при якому тягар доведення вважається виконаним [7].

Можна зробити два висновки. По-перше, зазначене поняття отримало більший розвиток у межах доктрини кримінального процесуального права, аніж у цивілістичних галузях процесуального права. По-друге, як у доктрині кримінального процесу, так і у сфері цивільного судочинства відсутні єдині методологічні засади сприйняття цієї категорії. Втім, можна вважати певну усталеність у сприйнятті призначення стандарту доказування: уніфікація критеріїв прийняття судом рішення у конкретній справі.

Необхідно погодитись із М.К. Треушніковим стосовно витоків поняття «стандарт доказування», в тому числі стосовно доктрини цивільного процесуального права. Це поняття з'явилося з огляду на розмежування об'єктивної

та законної (неформальної) істини як загальної мети доказування. У радянському судовому цивільному процесі об'єктом пізнання була об'єктивна істина, і був лише один «стандарт доказування» — внутрішнє переконання судді [8, с. 135–138]. Це логічно, оскільки у тогочасному слідчому процесі суддя самостійно вживав усіх необхідних заходів для встановлення об'єктивної істини і був відповідальним за її повне та вичерпне встановлення. Втім, з переходом до «формальної» істини та появою у зв'язку із цим штучних обмежень у доказовій діяльності з'явилась необхідність і у закріпленні «стандартів доказування».

Сучасний цивільний процес можна впевнено характеризувати як, насамперед, змагальний, а також — орієнтований на надання стороні правничої допомоги саме на професійній основі. Але слід погодитись із Д.Д. Луспенником в тому, що основним стандартом доказової діяльності в цивільному судовому процесі, як і раніше, виступає переконання суду, що фактично застосовується як стандарт доказування, тобто виступає його аналогом [9]. Водночас вчений наводить прийняті в різних державах та галузях процесуального права стандарти доказування: «поза розумним сумнівом», «баланс імовірностей» (balance of probabilities), «перевага доказів» (preponderance of the evidence), «ясні та переконливі докази» (clear and convincing evidence) [9].

Натепер у судовій практиці спостерігаються підходи суддів до вирішення окремих процесуальних питань, які з точки зору буквального тлумачення суперечать загальним засадам доказування. Так, ухвалою Малиновського районного суду м. Одеси від 23 квітня 2018 року, залишеною без змін Апеляційним судом Одеської області, задоволено заяву про забезпечення позову та накладено арешт на транспортний засіб. Підставою стала, за твердженням суду, імовірність ухилення відповідача від виконання судового рішення, що унеможливить його виконання. Висновку про наявність такої імовірності суд дійшов з огляду на відсутність відповіді відповідача на заяву позивача про досудове врегулювання спору. Зокрема, суд погодився з твердженнями позивача, що небажання фермерського господарства (далі — ФГ) «Промінь» спілкуватись з позивачем щодо заявлених ним позовних вимог, укладати мирову угоду — не виключає подальшого ухилення ФГ «Промінь» від виконання рішення суду [10; 11]. Отже, на підставі відсутності відповіді на конкретне звернення суд фактично зробив висновок не тільки про недобросовісність поведінки відповідача в минулому, але й про існування імовірності недобросовісної його поведінки у майбутньому стосовно виконання рішення суду. Не заперечуючи проти такого рішення з точки зору, зокрема, вимог пропорційності (ст. 12 Цивільно-процесуального кодексу (далі — ЦПК) України), необхідно вказати на його спірність з наступних позицій. По-перше, відсутні прямі докази недобросовісної поведінки відповідача стосовно власне відшкодування шкоди. По-друге, відсутні прямі докази щодо достатньо високої імовірності ухилення відповідача від виконання рішення суду у майбутньому. Відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 3 Цивільного кодексу (далі — ЦК) України від 16 січня 2003 р. № 435-IV [12] однією з загальних засад цивільного законодавства є зокрема добросовісність. Відповідно до ч. 5 ст. 12 ЦК України вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом. Відповідно до ч. 6 ст. 81 ЦПК України доказування не може ґрунтуватися на припущеннях. Отже, у розглядуваному випадку висновки суду щодо наявності достатньо високої імовірності ухилення посідають нехай на обґрунтованих, але припущеннях. Зазначений приклад свідчить про те, що усталені «стандарти доказування» не можуть бути застосовані в повній мірі в окремих випадках, а отже — необхідно розвивати існуючу систему таких стандартів.

Треба вказати на виділення в сучасній науковій літературі значного різноманіття стандартів доказування. Так,

окрім наведених виділяються: «внутрішнє переконання» [7], «обгрунтована підозра» [13], «достатня підстава» або «ймовірна причина», «переконання за більшої вірогідності», «вагоме переконання» [5, с. 19], «зрозумілі та переконливі докази» [14]. В.Г. Крет вказує про формування в доктрині кримінального процесу класифікації стандартів доказування за такими критеріями: за галуззю застосування; за завданнями кримінального процесуального доказування; за ступенем тяжкості (інтенсивністю) вчиненого злочину; за стадією кримінального провадження; за способами формування доказів і критеріями їх допустимості, а також наводить значну кількість інших критеріїв [14]. Попри те, що зазначені стандарти виділяються в рамках кримінального судочинства, вони представляють інтерес і стосовно цивільних процесуальних галузей права.

Щодо використання стандартів доказування в сучасній вітчизняній судовій практиці, то необхідно, по-перше, закріпити законодавчо, на рівні ЦПК України можливість застосування різних стандартів доказування: «поза розумним сумнівом», «баланс імовірностей» тощо. Для досягнення цієї мети мають бути внесені зміни, передусім, до ч. 4 ст. 89 ЦПК України. По-друге, необхідно конкретно визначити, які стандарти доказування в у яких випадках застосовуються, принаймні – на рівні мінімального переліку. Наприклад, у наведеному вище випадку забезпечення позову для встановлення можливості ухилення відповідача від виконання рішення суду уявляється доцільним взяти за основу стандарт доказування «баланс імовірностей», що передбачає перспективу встановлення імовірності недобросовісної поведінки відповідача на підставі того, що докази такої поведінки є більш переконливими, аніж докази протилежного.

Підходи Європейського суду з прав людини стосовно оцінки доказів мають певне значення щодо розроблення стандартів доказування у вітчизняному судовому процесі. Так, першочерговому врахуванню підлягають такі позиції:

1) якщо суди відхиляють запити про виклик свідків, вони повинні надавати достатні причини, і відмова не може бути пов'язана із самоправством (Верхбицький проти Польщі [15]);

2) надані підстави повинні давати змогу сторонам використати право на апеляцію (Хірвісаарі проти Фінляндії [16]);

3) при розгляді процесуальних питань суди повинні прийняти до уваги основні аргументи сторони (Бузеску проти Румунії) [17]), а також заяви, що стосуються прав і свобод, які гарантуються Конвенцією і її протоколами: національні суди повинні розглядати такі справи з осо-

бливою суворістю і ретельністю (Вагнер і J.M. W.L. проти Люксембургу) [18]) [19].

В юридичних публікаціях зустрічаються пропозиції науковців щодо закріплення окремих стандартів доказування в окремих ситуаціях. Але деякі з них є спірними. Так, Т.В. Руда пропонує застосовувати різні стандарти доказування залежно від того, чи вирішується власне справа або ж певне процесуальне питання в ході розгляду справи. Зокрема дослідниця вказує, що за попередньою оцінкою доказів стандарт має бути нижчим, ніж при остаточній оцінці. При вирішенні процесуальних питань суд може використовувати стандарт імовірності, який не вимагає, щоб докази переконували в існуванні або відсутності певної обставини, а лише дозволяли припустити певний висновок [20, с. 109]. Виникає питання щодо припустимості застосування такого стандарту доказування при вирішенні питань стосовно пропуску процесуальних строків, зокрема – при встановленні обставин, які б свідчили про існування поважних причин пропуску. Пом'якшення стандарту доказування має відбуватись надзвичайно обережно, оскільки це впливає на вирішення інших ключових процесуальних питань: відкриття провадження у справі, поновлення строку подання доказів у справі і перенесення у зв'язку із цим судового засідання тощо.

Проведене дослідження надає підстави для наступних висновків:

1. Розвиток стандартів доказування в сучасному цивільному процесі є достатньо складним, але актуальним науковим завданням.

2. При вирішенні питання розподілу стандартів доказування одним з ключових критеріїв має бути сучасна судова практика вирішення цивільних справ. Втім, мають бути ураховані й сучасні усталені положення та цінності в галузі цивільного процесуального права, насамперед міжнародні стандарти здійснення правосуддя у цивільних справах, принципи цивільного процесуального права, гарантії прав особи в сучасному судовому процесі.

Застосування в цивільному судочинстві існуючих наукових здобутків щодо стандартів доказування значною мірою ускладнюється тим, що основна їх частина стосується іншої галузі процесуального права – кримінального процесуального права. Ця галузь характеризується специфічними метою та напрямками доказування порівняно із цивільним судочинством. Крім того, переважна більшість стандартів доказування, властивих країнам загального права (Сполучені Штати Америки, Велика Британія), орієнтована на переконання не тільки суду, а й присяжних, що теж становить істотну перешкоду щодо автентичного запровадження їх у вітчизняну систему цивільного судочинства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 37 (25 травня 2012 р.). Ст. 1370.
2. Господарський процесуальний кодекс України від 06 листопада 1991 р. № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6 (11 лютого 92 р.). Ст. 56.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні: Закон України від 20 вересня 2019 р. № 132-IX. *Офіційний вісник України*. 2019. № 82 (25 жовтня 2019 р.). Ст. 2791.
4. Степаненко А.С. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 ; Національний ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. 22 с.
5. Слюсарчук Х.Р. Стандарти доказування у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 ; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. Львів, 2017. 25 с.
6. Стандарт доказування та оцінка доказів судом. *LawBook.online*. URL: <https://lawbook.online/protses-ukrajini-tsilivniy/standart-dokazuvannya-otsinka-dokaziv-57331.html> (дата звернення: 15.03.2020).
7. Іларіон Томаров. Стандарт доказування: внутрішнє переконання чи баланс вірогідностей. *Юридична Газета online*. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/standart-dokazuvannya-vnutrishne-perekonannya-chi-balans-virogidnostey.html> (дата звернення: 15.03.2020).
8. Треушников М.К. Гражданский процесс : теория и практика. Москва : Издательский Дом «Городец», 2008. 352 с.
9. Лупспеник Д.Д. Доказування у цивільному процесі: що нового у ЦПК та чому суд наділений правом витребування доказів. *Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури Київської області*. URL: <http://kdkako.com.ua/dokazuvannya-u-civilnomu-procesi-shcho-novogo-u-cpk-ta-chomu-sud-nadileniy-pravom-vitrebuvannya-dokaziv/> (дата звернення: 15.03.2020).
10. Про задоволення заяви : Ухвала від 23 квітня 2018 р. №521/1700/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73554479> (дата звернення: 15.03.2020).

11. Про часткове задоволення апеляційної скарги : Постанова апеляційного суду Одеської області від 14 листопада 2018 р. № 521/1700/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77898030> (дата звернення: 15.03.2020).
12. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11 (28 березня 2003 р.). Ст. 461.
13. Гловюк І.В., Степаненко А. С. Стандарт доказування «обґрунтована підозра» у кримінальному провадженні. *Правова позиція*. 2018. №1 (20). С. 13–20. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/11192> (дата звернення: 15.03.2020).
14. Крет В.Г. Класифікація міжнародних правових стандартів доказування у доктрині кримінального процесу. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 414–417. URL: http://www.pap.in.ua/6_2018/123.pdf (дата звернення: 13.03.2020).
15. Wierzbicki v. Poland (Вержбицький проти Польщі), № 24541/94, 18 червня 2002 р. *ECHR CaseLaw* : вебсайт. URL: <http://echr.ketse.com/doc/24541.94-en-20020618/view/>.
16. Hirvisaari v. Finland (Хірвісаарі проти Фінляндії), № 49684/99, 27 вересня 2001 р. *ECHR CaseLaw* : вебсайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22001-59682%22>}.
17. Buzescu v. Romania (Бузеску проти Румунії), № 61302/00, 24 травня 2005 р. *ECHR CaseLaw* : вебсайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22001-69120%22>}.
18. Wagner and J.M.W.L. v. Luxembourg (Вагнер і J.M.W.L. проти Люксембургу), № 76240/01, 28 червня 2007 р. *ECHR CaseLaw* : вебсайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%22itemid%22:%22001-81328%22>}.
19. Практичний посібник зі статті 6 – цивільна частина. *ECHR CaseLaw* : вебсайт. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_UKR.pdf (дата звернення: 17.03.2020).
20. Руда Т.В. Критерій достатності при оцінці доказів у цивільному судочинстві України і США : порівняльно-правовий аналіз. *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 88/2011. С. 106–110.